

علوم و فنون ادبی

نقد کتاب

پایه دهم

علی اکبر امامی

کارشناس ارشد و دبیر ادبیات فارسی حمیل اسلام آباد غرب

چکیده

این پژوهش به روش پژوهش توصیفی - تحلیلی از نوع تحلیل محتوا و به شیوه نقد انجام شده است. نگارنده پس از بررسی کتاب علوم و فنون ادبی پایه دهم متوسطه سال تحصیلی ۹۶-۹۵، سعی کرده است از نظر محتوا، مضمون و فنی و ظاهری نقدی در حد درک و فهم خویش بر این کتاب به نگارش درآورد. مقاله حاضر تلاشی است کوچک در جهت بازنگری در برنامه آموزش ادبیات متوسطه؛ به امید آنکه صاحب نظران با بررسی‌های عالمانه و نقدهای متفکرانه بتوانند به راهکارهای مناسبی برای پیشبرد اهداف آموزشی نظام مقدس جمهوری اسلامی برسند.

کلیدواژه‌ها: نقد محتوا، بازنگری و اصلاح

استفاده از چنین روشی موجب تنوع آفرینی و تسهیل فراگیری می‌شود اما متأسفانه در بیشتر مدارس کشور اجرای آن به دلیل کمبودها و مشکلات بسیار امکان‌پذیر نیست

مقدمه

در نظام آموزشی ایران اسلامی برنامه درسی زبان و ادبیات فارسی جایگاهی رفیع و ارزشمند دارد؛ زیرا این درس از یک سو حافظ میراث فرهنگی و معارف دینی و ملی ما از نسل‌های پیشین به نسل‌های بعدی است. کتاب درسی مهم‌ترین عامل آموزش بعد از معلم است و از همین رو، ارزیابی آن در دستیابی به نتایج مفید آموزشی نقش مهمی ایفا می‌کند. ارزیابی کتب درسی باعث اصلاح روند آموزش و ارتقاء آن می‌شود. مقاله حاضر تلاشی است کوچک در جهت بازنگری در برنامه آموزش ادبیات متوسطه؛ به امید آنکه صاحب نظران با بررسی‌های عالمانه و نقدهای متفکرانه بتوانند به راهکارهای مناسبی برای پیشبرد اهداف آموزشی نظام مقدس جمهوری اسلامی برسند.

بررسی تناسب محتوای تدوین شده با توجه به مؤلفه‌ها

۱. میزان فعال بودن دانش آموزان در نظام آموزشی نوین، قصد بر این است که آموزش دانش آموز محور باشد نه معلم محور و در واقع، فراگیرندگان در امر آموزش فعال باشند. اعتقاد این نظام بر این است که شرکت دادن دانش پژوهان در بحث‌های کلاسی و نظرخواهی از آنان مطلوب و مفید است و میزان یادگیری آنان را افزایش می‌دهد. بر همین اساس، مبنای این کتاب این است که در تدریس مطالب از شیوه‌های تدریس فعال مانند بحث گروهی تفکر انتقادی و وسایل و ابزارهای کمک آموزشی مانند تصویر، فیلم و نوار صوتی استفاده شود. استفاده از چنین روشی موجب تنوع آفرینی و تسهیل فراگیری می‌شود اما متأسفانه در بیشتر مدارس کشور اجرای آن به دلیل کمبودها و مشکلات بسیار امکان‌پذیر نیست.

۲. چالش برانگیز بودن

بسیاری از دروس علوم و فنون ادبی (۱) از جمله عروض و قافیه و موسیقی شعر در بردارنده مطالبی چالش برانگیزند اما به دلیل کمبود وقت و اینکه فراگیرندگان مجبورند تمام مطالب کتاب را بدون توجه به علاقه و استعدادشان مطالعه کنند و بیشتر مواقع هم تنها هدفشان حفظ مطالب و کسب نمره است، حاضر به چالش در این زمینه نیستند و حتی اگر علاقه‌مند به انجام این کار هم باشند، نبود فرصت کافی برای تدریس مطالب اجازه چنین کاری را به معلم و دانش آموز نمی‌دهد.

۳. تفاوت‌های فردی دانش آموزان

افراد آدمی در الگوهای زیستی همانند یکدیگر رشد می‌کنند اما با هم تفاوت دارند. یکی از

انکارناپذیرترین ویژگی‌های فراگیرندگان، تنوع استعدادها و اختلاف‌های رفتاری آنان است. روان‌شناسی رشد بیانگر این واقعیت است که کودکان و نوجوانان براساس اصول خاصی به صورت یک رشته دگرگونی‌های متوالی رشد می‌کنند اما در میزان استعدادها و توانایی‌های بدنی و روانی و شیوه‌های رفتاری‌شان تفاوت‌های مهمی دیده می‌شود. در نظام آموزشی کشور ما در تدوین برخی کتب درسی به تفاوت‌های فردی فراگیرندگان چندان توجه نشده است و آنان به اجبار تمام مطالب درسی را بدون در نظر گرفتن علاقه و استعدادشان فرا می‌گیرند. توجه به تفاوت‌های فردی ایجاب می‌کند که برنامه‌ریزی آموزشی تغییر یابد و روش و برنامه‌ای اجرا شود که براساس آن، دانش‌آموزان بتوانند هنگام انتخاب رشته - در دروسی که دارای شاخه‌های متعددی - به میل خود شاخه مورد علاقه‌شان را انتخاب کنند و به مطالعه و تحقیق و پژوهش در آن زمینه بپردازند. برای مثال، در ارزشیابی کتاب فارسی بیشترین نمره به کالبدشکافی نثر و شعر اختصاص داده شده است، در حالی که بهتر بود زمینه‌ای فراهم می‌شد تا فراگیرندگان بتوانند یکی از مسائل ادبی را انتخاب کنند و به مطالعه و پژوهش بپردازند. با راه‌اندازی چنین نظام آموزشی‌ای، مشکلات یادگیری دانش‌آموزان تا حدود زیادی از بین خواهد رفت، آن‌ها با عشق و علاقه به فراگیری مطالب درسی خواهند پرداخت و در نتیجه، با فرهنگ تحقیق و پژوهش آشنا خواهند شد.

۴. ارتباط محتوا با مجموعه هدف‌های تدوین شده

ارتباط هدف و محتوا به گونه‌ای است که هم می‌توان براساس اهداف آموزشی مورد نظر به تعیین محتوا پرداخت و هم با در دست داشتن محتوا و مطالب درسی، هدف‌ها را برای آموزش درس مشخص کرد. مثلاً هدف کتاب خوانش و کالبدشکافی متون که با توجه به بررسی تمام ویژگی‌های سبک‌های شعر و نثر و

تحلیل برخی متون این سبک‌ها اهداف این کتاب به خوبی به دست آمده است.

۵. تناسب با ویژگی‌ها و نیازهای فردی: آموزش هنگامی اثربخشی کامل‌تری خواهد داشت که ضمن مراعات ویژگی‌ها و نیازهای سنی و جنسی یادگیرندگان، توانایی‌ها، نیازها و علایق فردی آنان را نیز مدنظر قرار دهد.

زندگی محور پی‌ریزی شده است.

پیشنهادهایی برای اصلاح کتاب علوم و فنون ادبی

۱. صفحه ۱۲؛ آغازی بسیار جذاب و شوق برانگیز، آشنا شدن با اصطلاحاتی چون متن، ادب، ادبیات، زبان، منطق زبان، فصاحت و بلاغت. این درس را می‌توان یکی

۶. کتاب علوم و فنون بلاغی پایه دوم متوسطه به‌طور کلی براساس سه قلمرو زبانی، ادبی و فکری تألیف و تدوین شده و این سه قلمرو بیش از پیش مورد عنایت و توجه مؤلفان قرار گرفته است.

۷. آموزه‌های کتاب علوم و فنون بلاغی بر پایه شناخت‌گرایی و ساختن‌گرایی استوار است؛ اکتشاف شخصی مبتنی بر دریافت شهودی و خلق معنا از طریق تجربه است و براساس همین ایده، بر پایه آموزش

از بهترین درس‌های این کتاب دانست؛ البته اگر با چند نمونه و مثال همراه بود یادگیری آن بسیار راحت‌تر می‌شد. درس در ادامه از منطق زبان سخن گفته و اینکه کاربرد واژه در معنای قراردادی است و ادبیات به کمک تخیل این منطق را به هم می‌ریزد. این بند بدون بیان نمونه و مثال برای دانش‌آموز نامفهوم است و بهتر است نمونه‌ای آورده شود.

۱. صفحه ۲۰- «در اینجا می‌خواهیم

از طریق تجزیه و تحلیل و مقایسه آثار به طبقه‌بندی و تعیین نوع ادبی آن‌ها بپردازیم. در صفحه ۱۹ به انواع ادبی اشاره کوتاهی شده و چهار نوع حماسی، تعلیمی، غنایی و نمایشی معرفی گردیده است. به علاوه، آثار ادبی براساس ساختمان و شکل نظم (شعر) و نثر تقسیم‌بندی شده‌اند. البته هیچ توضیحی در مورد تشخیص این انواع نیامده است. در همان صفحه ۱۹ به ویژگی‌های فکری و روحی و ... اشاره شده است و بدون ذکر نمونه و مثال، درباره جهان‌بینی و دیدگاه‌های شاعران مطالبی بیان شده است که از دروس‌های معلم و ابهامات این درس محسوب می‌شود و نیاز به اطلاعات بیشتری است. این اطلاعات را می‌توان در پایان درس در بخشی با عنوان «برای مطالعه» یا «بیشتر بدانیم» آورد. همچنین، در صفحه ۲۰ آثار ادبی از دو دیدگاه طبقه‌بندی شده است: یکی محتوا و دیگری شکل و ظاهر، که این توضیح صفحه قبل است و به ویرایش نیاز دارد. طرح سؤال خودآزمایی (۳) (سروده زیر را از نظر سطح موسیقایی و تناسب‌های آوایی (واج‌آرایی، تکرار و جناس) بررسی کنید). به نظر حقیر در این قسمت اشتباه است؛ زیرا دانش‌آموزان در فصل چهارم کتاب با چنین آرایه‌هایی آشنا می‌شوند و در پایه‌های نهم و هشتم نیز آرایه‌های مذکور را یاد نگرفته‌اند. بهتر بود به جای این آرایه‌ها از دانش‌آموزان خواسته می‌شد، تشبیه و مراعات‌نظیر را بررسی کنند؛ چون آن‌ها را در پایه‌های پایین‌تر خوانده‌اند.

۲. در صفحه ۲۳، برای کالبدشکافی پنج گام معرفی شده است:

۱. خوانش
۲. شناسایی و استخراج نکات زبانی
۳. شناسایی و استخراج نکات ادبی
۴. شناسایی و استخراج نکات فکری
۵. نتیجه‌گیری و تعیین نوع.

سپس به توضیح هر گام پرداخته شده است اما در همان گام نخست، مطلبی جا افتاده نمایان می‌شود: «خواندن دقیق متن، نخستین گام مؤثر در رویارویی با متون است. البته پیش از خوانش، نگاهی کلی به متن از آغاز تا انجام برای کشف لحن

و آهنگ ضروری است.» پس، مرحله قبل از خوانش را هم باید به مراحل پنج‌گانه بیفزاییم. کشف لحن و آهنگ، که مطابق نوشته کتاب ضروری هم هست، دانش‌آموز و معلم را با چالشی جدید روبه‌رو می‌کند و اگر قدرت این کشف را نداشته باشند، تشخیص لحن و آهنگ اشعار و متون برایشان مشکل است.

لحن در اصطلاح «حوة خواندن و بیان کردن جملات با توجه به شرایط موجود و فضای حاکم بر جمله و کل متن می‌باشد. باید دانست که به هنگام تلفظ کردن متن، نه تنها هر متن بلکه هر بند و هر جمله نیز به تنهایی اعم از طنز یا جد، لحن خاص خود را می‌طلبد و ممکن است در هر بند انواع و اقسام لحن‌ها به کار گرفته شود. در کنار این

آموزش هنگامی اثر بخشی کامل تری خواهد داشت که ضمن مراعات ویژگی‌ها و نیازهای سنی و جنسی یادگیرندگان، توانایی‌ها، نیازها و علایق فردی آنان را نیز مدنظر قرار دهد

موارد، در هر جمله هر کلمه نیز می‌تواند آوای خاص خود را داشته باشد. به‌طور مثال، در شعرها، قافیه‌ها و ردیف‌ها در انواع مختلف، آوای متفاوت و تلفظ‌های گوناگون را می‌طلبند و یا ممکن است تأکید شاعر یا نویسنده در هر جمله کوتاه روی کلمه‌ای خاص باشد که با رعایت لحن کامل و علائم نگارشی و احوال نویسنده، شکل خاصی به خود می‌گیرد» (اکبری شلدره‌ای، ۳۱: ۱۳۹۱). با وجود اهمیت شناخت لحن‌های مختلف و کارآمد بودن همه آن‌ها در جریان خواندن، باید دانست که شناخت لحن شخصی شاعران می‌تواند به خواننده اشعار کمک زیادی کند؛ مثلاً با دانستن این نکته که شعری که قرار است خوانده شود از فردوسی است، خواننده باید

لحن حماسی را انتخاب کند و کلماتش را با آهنگی مناسب و استوار بیان کند و به طرز بیخوند که شنونده به عظمت اتفاقات متن پی ببرد یا اگر شعری از حافظ باشد، باید دانست که حافظ لحنی چندگانه دارد: عاشقانه، طعنه‌زننده، حکیمانه، رندانه و عارفانه.

انواع لحن‌ها و آهنگ‌ها: ۱) لحن ستایش، ۲) لحن مدحی، ۳) لحن تغزلی، ۴) لحن تعلیمی، ۵) لحن حماسی و در مورد هر لحن شرحی کوتاه داده شود.

۳. در صفحه ۴۰ - اگر از تاریخ ادبیات از جمله تعریف و فایده آن سخنی به میان می‌آمد، بسیار بهتر بود.

۴. در صفحه ۴۶ و ۴۷ مطالب در مورد تقسیم‌بندی سبک‌های شعر ناقص است؛ بدین معنا که مثلاً در تقسیم‌بندی براساس موضوع و نوع، مانند سبک عرفانی، سبک حماسی، سایر سبک‌ها نیز باید ذکر می‌شد؛ زیرا دانش‌آموزان تصور می‌کنند که در این تقسیم‌بندی فقط همین دو نوع را داریم.

۵. در صفحه ۴۸ که به بررسی سبک خراسانی می‌پردازد، بهتر بود در متن درس غیر از شعری که از حنظله بادغیسی آمده است، شعر دیگری هم ذکر می‌شد که در آن بیشتر ویژگی‌های این سبک وجود داشت. مثلاً این شعر از فردوسی:

در ستایش خرد
کنون ای خردمند، وصف خرد
بدین جایگه گفتن اندر خورد
کنون تا چه داری بیار از خرد
که گوش نبوشیده زو بر خورد
خرد بهتر از هر چه ایزد بداد
ستایش خرد را به از راه داد
خرد رهنمای و خرد دلگشای
خرد دست گیرد به هر دو سرای
ازو شادمانی و زویت غم است
وزویت فزونوی وزویت کم است
خرد تیره و مرد روشن روان
نباشد همی شادمان یک زمان
چه گفت آن خردمند مرد خرد
که دانا ز گفتار او بر خورد
کسی کو خرد را ندارد زپیش
دلش گردد از کرده خویش ریش

تو به دست خویش فرمای، اگر مکنی
عذابی
دل همچو سنگت ای دوست، به آب چشم
سعدی
عجب است اگر نگردهد، که بگردهد آسیابی
برو ای گدای مسکین و دری دگر طلب
کن
که هزار بار گفتی و نیامدت جوابی
شعر زیر از سنایی غزنوی نیز در این
قسمت بی تأثیر نخواهد بود:
ای دل از مولای عشقی یاد سلطانی مکن
در ره آزادگان بسیار ویرانی مکن
همره موسی و هارون باش و در میدان
عشق
فرش فرعونی مساز و فعل هامانی مکن
بی جمال خوب لاف از یوسف مصری
مزن
بی فراق و درد یاد پیر کنعانی مکن
در پیش یا جوج هوی سدّ سکندروار
باش

ور جنان جویی غلو اندر جهانبانی مکن
آن اشاراتی که از عشقش خبریابی مکن
و آن عباراتی که از یادش جدا مانی مکن
چون ز مار و مرغ و دیو و دد بمانی باک
نیست
چون ز نعم العبد وامانی، سلیمانی مکن
پارسی نیکو ندانی حک آزادی بجو
پیش استاد لغت دعوی زبان دانی مکن
چون مسلم زمرم خانی تو را شد زان
سپس

قصه دریاها کن مدحت خانی مکن
از سنایی حال و کار نیکوان بررس به جد
مرد میدان باش تن در می ده ارزانی مکن
۷. در صفحه ۹۸ که به بحث «واژه‌آوایی»
می‌پردازد، بهتر بود به جای این واژه از
همان کلمه تکرار کلمات استفاده می‌شد.
۸. اشکالات چاپی کتاب فنون و صنایع
ادبی:

ردیف	شماره صفحه	اشکال	تصحیح
۱	۲۰	بیارآمد	بیارامد
۲	۲۱	زنگ	رنگ
۳	۳۳	دل فروز	دل افروز
۴	۴۵	در ذیل نقشه ساسانیان	سامانیان
۵	۵۱	ویژگی ادبی	ویژگی قلمرو ادبی
۶	۵۱	ویژگی زبانی	ویژگی قلمرو زبانی
۷	۸۰	ضرباهنگ	ضرب آهنگ
۸	۹۴	درست کردن رسم الخط بیت ۶ دو مصرع زیر هم نوشته شده است.	
۹	۹۹	واج‌آوایی	واج‌آرایی
۱۰	۱۰۰	درست کردن رسم الخط بیت ۳، ۴ و ۵ دو مصرع زیر هم نوشته شده است.	
۱۱	۱۰۱	درست کردن رسم الخط بیت دو مصرع زیر هم نوشته شده است.	
۱۲	۱۰۱	درست کردن رسم الخط بیت دو مصرع زیر هم نوشته شده است.	

هشیوار، دیوانه خواند و را
همان خویش، بیگانه داند و را
ازویی به هر دو سرای ارجمند
گسسته خرد پای دارد ز بند
خرد چشم جان است چون بنگری
تو بی چشم شادان جهان نسپری ...
یا شعر زیر:
بوی جوی مولیان آید همی
یاد یار مهربان آید همی
ریگ آموی و درشتی راه او
زیر پایم پرنیان آید همی
آب جیحون از نشاط روی دوست
خنگ ما را تا میان آید همی
ای بخارا شاد باش و دیر زی
میر زی تو شادمان آید همی
میر ماه است و بخارا آسمان
ماه سوی آسمان آید همی
میر سرو است و بخارا بوستان
سرو سوی بوستان آید همی
آفرین و مدح سود آید همی
گر به گنج اندر زیان آید همی

(رودکی)
۶. در صفحه ۶۰ که به بررسی سبک عراقی
اختصاص دارد، بهتر بود اسامی شاعرانی
چون انوری، سنایی، جمال‌الدین اصفهانی،
خاقانی، سعدی و عطار برای آشنایی
دانش‌آموزان با شاعران این سبک ذکر
می‌شد. همچنین نمونه‌های شعری از این
سبک ذکر نشده است که دانش‌آموزان با
ویژگی‌های آن با توجه به اشعار آشنا شوند؛
مثلاً غزل زیر از سعدی:

سر آن ندارد امشب که برآید آفتابی
چه خیال‌ها گذر کرد و گذر نکرد خوابی
به چه دیر ماندی ای صبح؟ که جان من
بر آمد

بزه کردی و نکردند مؤذنان ثوابی
نفس خروس بگرفت که نوبتی بخواند
همه بلبلان بمرند و نماند جز غرابی
نفحات صبح دانی ز چه روی دوست دارم؟
که به روی دوست ماند که برافکند نقابی
سرم از خدای خواهد که به پایش اندر افتد
که در آب مرده بهتر، که در آرزوی آبی
دل من نه مرد آن است که با غمش برآید
مگسی کجا تواند که بیفکند عقابی؟
نه چنان گناهکارم که به دشمنم سپاری